

Ігор РАЙКІВСЬКИЙ

*доктор історичних наук, професор
завідувач кафедри історії України і методики викладання історії*

Карпатського національного університету ім. В. Стефаника

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2218-9556>

e-mail: igor.raikivskyi@pnu.edu.ua

ЛИСТУВАННЯ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША ТА ЯКОВА ГОЛОВАЦЬКОГО (КІНЕЦЬ 1850-х РОКІВ – 1867 РІК)

Проаналізовано листування двох видатних діячів українського національного відродження П. Куліша та Я. Головацького в кінці 1850-х років – у 1867 р. Встановлено, що вони особисто познайомилися в червні 1858 р. під час короткотривалого Кулішевого візиту до Львова, а після деякої перерви між ними почалася кореспонденція: обмін науковою і художньою літературою, інформацією про стан і перспективи розвитку українського національного руху. Зауважено, що П. Куліш підтримував діяльність Я. Головацького, спрямовану на розвиток живої народної мови та введення її в літературу, збереження кириличного правопису в умовах «азбучної війни» 1859 р. Зазначено, що Я. Головацький, звертаючись у перших листах до наддніпрянського діяча як свого «брата» із закликом підтримки національного руху галицьких русинів у його протистоянні з поляками, посилив Кулішевий інтерес як громадського діяча до австрійської Галичини.

З'ясовано, що на початку 1860-х років П. Куліш, увійшовши в більш тісні стосунки з «ранніми» народовцями в Галичині, поступово втратив інтерес до Я. Головацького, з його дедалі виразнішою еволюцією на відверто русофільські, промосковські позиції. Встановлено, що наддніпрянський діяч листувався з лідерами народовців, а його твори публікували не лише тогочасні народовські, а й русофільські видання. Наголошено, що, перебуваючи на російській державній службі у Варшаві з кінця 1864 р., П. Куліш відновив листування з Я. Головацьким. Зазначено, що ці контакти перервала публікація в москвофільських виданнях двох Кулішевих приватних листів до нього у вересні–жовтні 1866 р., що із відповідними коментарями мала гучний резонанс і засвідчила різке розмежування в національному русі Галичини між галицькими народовцями й русофілами.

Ключові слова: Пантелеймон Куліш, Яків Головацький, український національний рух, Галичина, підросійська Україна, наддніпрянські громадівці, лист, народовці, русофіли (москвофіли).

У сучасних умовах російської ідеологічної та збройної агресії проти України актуальним є дослідження національного руху у ХІХ ст., з'ясування органічних витоків сучасного українства. Формування новочасної української національно-політичної свідомості відбувалося в руслі ідей європейського Просвітництва, Великої

французької революції кінця XVIII ст., що сформувала концепт модерної національної держави, романтизму. Волелюбні демократичні ідеї поширювали освічені верстви суспільства, передова інтелігенція по обидва боки кордону між Російською та Австрійською (Австро-Угорською) імперіями, під владою яких перебували етнічні українські («руські», «малоруські») землі. Характер відносин між українськими діячами з підросійської України і Галичини – одне з головних питань історії України досліджуваного періоду, своєрідний «лакмусовий папірець» у розумінні тенденцій розвитку національного руху. Особливу роль у національному самоусвідомленні галицьких русинів (офіційна назва в XIX ст. українського населення під австрійською владою) відіграли три видатні наддніпрянські діячі: Пантелеймон Куліш, Михайло Драгоманов і Михайло Грушевський.

Іван Франко з цього приводу писав про «представників трьох різних поколінь» в українському русі підавстрійської Галичини, вплив яких «поширився здебільшого між інтелігенцією, а частково й між народом: у 60-их роках XIX ст. домінував вплив Куліша, у 70-их [зі середини 1870-х років – *І. Р.*] і 80-их – Драгоманова, а в 90-их – Грушевського» (Франко, 1984, с. 189). На думку І. Франка, П. Куліш був «головним двигачем українофільського руху в Галичині в 60-их і майже до половини 70-тих років» (Франко, 1981, с. 333). Уперше побувавши в Галичині проїздом на початку червня 1858 р. разом із дружиною Ганною Барвінок, він встановив листовні контакти з галичанами, зокрема і з Яковом Головацьким. Рубіжними в його взаєминах із колишнім діячем «Руської трійці» стали суперечки навколо публікації Кулішевих листів у 1866–1867 рр., що засвідчили початок нового етапу в українському національному русі, відносинах між наддніпрянськими і галицькими діячами. Мета статті – з'ясувати суть конфлікту між П. Кулішем та Я. Головацьким, що привселюдно виявився через публікацію у пресі двох приватних листів наддніпрянського діяча в 1866 р. без його відома і мав гучний резонанс та далекосяжні наслідки в розвитку модерного українського національного самоусвідомлення.

Обрана тема частково привертала увагу українських дослідників: Кирила Студинського (Студинський, 1906; Студинський, 1928а; Студинський, 1928b; Студинський, 1929), Євгена Нахліка (Нахлік, 1994; Нахлік, 2007), Олеса Федорука (Федорук, 2003) та деяких ін. Пропонована стаття – продовження циклу публікацій автора про ідейний вплив П. Куліша на Галичину та його взаємини із крисянами (Райківський, 2015а; Райківський, 2015b; Райківський, 2020 та ін.). Дослідження зв'язків між галичанами і наддніпрянцями на індивідуальному рівні дає змогу більш ґрунтовно з'ясувати механізм та особливості формування української національної самосвідомості як основної ознаки існування модерної нації в «довгому» XIX ст., що було результатом цілеспрямованої діяльності передової інтелігенції обабіч австро-російського кордону. У цьому контексті постаті П. Куліша та Я. Головацького, двох видатних діячів українського національного руху, які, незважаючи на інколи суперечливу долю, мали значний вплив на модерне націотворення, залишаються цікавими і малодослідженими.

Пантелеймон Куліш став «на чолі всеукраїнського національно-культурного піднесення», за висловом дослідника його життя та творчості Євгена Нахліка, з кінця 1850-х років і залишався «рушієм» українофільських настроїв серед галицьких русинів до початку 1870-х років (Нахлік, 2007, с. 103, 245). Він розгорнув багато-

гранну діяльність як письменник, публіцист, науковець, одна з чільних постатей петербурзької української громади, що виникла з частковою лібералізацією суспільного життя в Російській імперії після поразки у Кримській війні 1853–1856 рр. У Кулішовому збірнику «Записки о Южной Руси» (в 2-х томах, 1856–1857) вперше використано для українського письма фонетичний правопис, «кулішівку», що стала кроком до української національної самоідентифікації (Нахлік, 2007, с. 115–116). Вона більш виразно відмежовувала українську від російської мову, була підтримана у пресі раннях народовців у Галичині 1860-х років. У петербурзькій «друкарні П. А. Куліша» письменник розгорнув активну видавничу діяльність: був автором історичного роману «Чорна рада. Хроніка 1663 року» (1857), «Граматки» – першого українського букваря і читанки (1857; 2-ге вид. – 1861) тощо. Він брав різнобічну участь у виданні в Петербурзі першого українського літературно-наукового журналу «Основа» (1861–1862) (Нахлік, 2007, с. 119, 126, 133).

Захопившись українофільською ідеєю, як написано в одному з Кулішових листів, «до величайшого энтузиазма», письменник звернув увагу на підавстрійську Галичину, що, у його розумінні, була невід’ємною частиною українського етнічного простору (Нахлік, 2007, с. 156). Під час короткотривалого перебування у Львові в червні 1858 р. Пантелеймон Куліш познайомився з Яковим Головацьким, якого запросив для зустрічі до себе на помешкання польський поет, історик Август Бельовскі (August Bielowski) (Нахлік, 2007, с. 199–200). У записці від 8 червня 1858 р., поспіхом залишеній Я. Головацькому (бо змушений був терміново повертатися додому), П. Куліш інформував про передачу «книгареві, що коло Волоської церкви, 35, “Граматокъ”, 2 “Чорні ради”, 1 “Зап(иски) о Ю(жной) Руси” 1-го и 2-го тому и 1 “Проповіди”» (Кореспонденция, с. 397). Автор просив отримані від продажу кошти скерувати на потреби «Народного дому» у Львові – культурно-освітньої установи місцевих русинів, що споруджувала будинок коштом всенародних пожертв, відкритий 1864 р. До них долучився і П. Куліш із метою підтримки українського національного відродження в Галичині. У того ж книгаря він залишив особисто для Якова Головацького перший том «Сочинений» Миколи Гоголя, два примірники «Народних оповідань» Марка Вовчка, «Літопис Самовидця» та ще якусь польську книжку (Кореспонденция, с. 397).

Пантелеймон Куліш виявив інтерес до Якова Головацького як одного з лідерів національного руху галицьких русинів-українців, хоч і навряд чи мав детальну інформацію про його діяльність, що після поразки «Весни народів» 1848–1849 рр. дедалі більше схилялася на бік підтримки русофільських ідей. Після повернення додому наддніпрянський діяч не квапився писати Я. Головацькому. Галичанин у чернетці листа до «милого приятеля» П. Куліша від 30 червня 1859 р. дорікав, що протягом року від часу знайомства не отримав жодного листа, хоч дуже просив писати йому «дещо о ході і успіхах нашої малоруської словесності і взагалі обо всім, що дотикається движенія народності малоруської» (Кореспонденция, с. 463). Він також просив пам’ятати про галичан і не пропускати нагоди «переслати дещо із новинок літературних малоруських», зокрема виданих у «друкарні П. А. Куліша». Водночас надіслав П. Кулішеві статтю про недоцільність запровадження латинського алфавіту для русинів, що було відгомонам «азбучної війни» в Галичині 1859 р. Галичанин висловив пропозицію щодо співпраці у підготовці замовленої

австрійським міністерством для гімназій хрестоматії нової української літератури від часу Івана Котляревського, її зачинателя (Кореспонденція, с. 463).

Плануючи подати у хрестоматії короткі біографії українських письменників із Наддніпрянщини, Я. Головацький закликав П. Куліша: «Пособіть, брате, русинам галицьким, засиліть їх плодами малоруської братії, бо наша самотня билинка засхне від спеки, або приглушать її сусідні бур'яни» (Пільгук, Чернописький, 1965, с. 294, 295; Кореспонденція, с. 463, 464). Найважливішим питанням для галицьких русинів Я. Головацький вважав правописне, відтак рішуче виступив проти насадженої урядом латинки, що нібито зможе зберегти «від впливу московщини і церковного язика і управляти чисто русину» (Кореспонденція, с. 463, 464). Він вбачав реальну небезпеку у відриві рідної словесності «від кореня історичного», застерігав, щоб через переведення письма з кириличного на латинський алфавіт «не зниділа зовсім наша Русь або не злялася з ляхською [польською – *І. Р.*] літературою, боїмося і за віру нашу гречеською» (Кореспонденція, с. 463, 464). У листі образно сказано про мовно-культурну єдність галицьких русинів з «українським співцем», щоб разом заспівати пісню про подолання усіх «невзгодин» (Пільгук, Чернописький, 1965, с. 295). Мабуть, звернення до П. Куліша із проханням надсилати літературу, щоб національно-культурне життя у краї не завмерло, мало вплив «на амбітного Куліша», викликавши в нього бажання «відіграти роль духовного провідника в Галичині» (Гординський, 1917, с. 22).

Познайомившись з Я. Головацьким, П. Куліш активізував стосунки з галичанами. Перша Кулішева поїздка до Львова 8 червня 1858 р., за словами К. Студинського, «була початком єднання Куліша з Галичиною», ластівкою «тіснішого зближення українських діячів з галицькими» (Студинський, 1928а, с. 16). Йому судилося зробити «почин» до встановлення «сталих взаємин між Галичиною [і] закордонною Україною» (Барвінський, 2009, с. 40). У відповідь Я. Головацькому П. Куліш написав два листи – 29 жовтня 1859 р. і 20 лютого 1860 р. У першому з них, надісланому з Москви, він підтримав ідею видання хрестоматії української літератури (ІЛ-3, арк. 1), але наполягав, щоб підготувати її «кулішівкою» («нашою правописсю, такъ якъ почавъ я и зъ мене другіечататись» (ІЛ-3, арк. 1)). Лист був сповнений самостійницькими прагненнями, автор просив називати себе і колег по перу «писателями українськими, або южно-руськими, бо то Москалі выдумали величати себе великими, а насъ малими» (ІЛ-3, арк. 1). Пантелеймон Куліш виступив проти використання етноніма «малорус» («малоруссь») (ІЛ-3, арк. 2), писав про заходи щодо видання в Петербурзі українського журналу «Основа» й обіцяв надсилати галичанам наддніпрянські книжки «зъ дорогою душею!» (ІЛ-3, арк. 1, 1 зв.).

У листі від 20 лютого 1860 р. П. Куліш із Петербурга знову висловився за видання хрестоматії кращих творів українських письменників, піддав критиці тих, хто помалу зрікається рідного слова на користь московщини, з цього «добра не буде, бо наша українська словесность до віку вічнѣго зъ нею не помиритця» (ІЛ-4, арк. 1). Він радив галичанам наближати свою книжну словесність «до одного смаку зъ нашою, а Московську вважати за чужосторонню», скаржився на переслідування царизмом української мови (ІЛ-4, арк. 1 зв.). Із короткої фрази на початку Кулішевого листа від 20 лютого 1860 р. («писали Ви до мене листъ черезъ пана Смирнова ..., я заразъ Вамъ одписавъ, тільки наврядъ чи дійшло до Вашихъ рукъ моє писанне»)

(ІЛ-4, арк. 1) можна виснувати, що листування з Я. Головацьким продовжувалося після їхнього знайомства влітку 1858 р., вони обмінювалися літературою (Нахлік, 1994, с. 5, 24). Пантелеймон Куліш піклувався про постачання українських видань Якову Головацькому та львівському купцю і меценату Михайлові Димету, що співпрацювали із завідувачем «друкарні П. А. Куліша» Данилом Каменецьким (Нахлік, 2007, с. 205).

Яків Головацький відповів Пантелеймонові Кулішу на листа, написаного в лютому 1860 р., після деякої перерви, зауваживши, що «не квапився писати до Васъ» (ІЛ-1, арк. 1, 1 зв.). У листі 10 (22) вересня скаржився на польський наступ у Галичині, писав про надумані звинувачення у промосковських симпатіях місцевого руського населення: «Ляхи ... оббрехали нашихъ що найголовнѣйшихъ Русинѣвъ, що мы нибы съ Москалями переморгуемося, то треба було и тѣни своєї страхатися» (ІЛ-1, арк. 1, 1 зв.). Критично висловився про урядову спробу 1859 р. перевести «руську» мову на латинку, зневажливо названу чесьсько-латинською «какографією», але «все руское племя ... одстояло свое достояніе» (ІЛ-1, арк. 1, 1 зв.). У відповіді Я. Головацького містилися яскраво виражені симпатії до Росії. «Дякуйте той проклинаемой Вами Московщинѣ, – писав він П. Кулішеві, – що Васъ выдвинула на таку высоту воззрѣнія, ... до созерцанія чистой народности» (ІЛ-1, арк. 1 зв., 2). У 1860 р. Я. Головацький висловлював думку про необхідність поглиблення наддніпрянсько-галицьких взаємин, щоб, за його словами, «Вы читали всѣ наши изданія, а мы получали всѣ книжки и статьи», написані «по южно-русски», тобто українською мовою, з історії «южной Руси» (ІЛ-2, арк. 1 зв.).

Десь у кінці 1860 р. або в січні 1861 р. Яків Головацький надіслав Пантелеймонові Кулішу програму русофільської газети «Слово», що почала виходити у Львові, і декілька галицьких видань, зокрема поему Богдана Дідицького «Буй-Туръ Всеволодь» (1860). Посилку супроводжував лист, у якому він запитував про петербурзьку «Основу» (Студинський, 1928b, с. 243). У відповідь П. Куліш 28 січня 1861 р. із Петербурга висловив надію на подальшу співпрацю з галичанами, що сприяла би формуванню єдиної української літературної мови. Однак, категорично не сприйнявши макаронічне «язичіє», яким була написана частина надісланих книжок із Галичини, він дорікав Я. Головацькому: «Чомъ се Ви, панове братья, не хапаєтесь нашої мови, а пишете на взіръ того, якъ у насъ колись писали въ академіяхъ ... У насъ изъ Вами виходить не одна, а дві літератури. Ваша словесность така жъ одъ нашої далека, якъ и московська. И правопись Ваша якась чудна, що хто не бувъ у Васъ и не чувъ, якъ Ви вимовляєте, то читатиме Ваши книжки по-московськи» (Студинський, 1928b, с. 250). Автор просив звернути увагу видавців львівського «Слова» на свою критику (Студинський, 1928b, с. 250).

У листі-відповіді 8 (20) червня 1861 р. Я. Головацький обійшов мовчанням Кулішеві зауваження, просив надсилати петербурзьку «Основу» й українські книжки («звѣстка о выходящей “Основѣ” прошибнула цѣлу краину нашу и зо всѣхъ сторонъ попытуютъ мене, якъ бы можна достати тую книжку» (Студинський, 1928b, с. 251)). Галичанин обіцяв своє посередництво у взаємообміні й літературному спілкуванні, писав про пожвавлення у краї національного руху: «У насъ теперь сильно двигнулася народность и литература поступаетъ жваво впередъ, ... треба отворити безпереривны зношенія межі собою и литературное общеніе» (Студинський, 1928b, с. 251).

Яків Головацький радів поступам у розвитку літератури живою народною мовою і дав пораду наддніпрянцям читати львівське «Слово» («Вамъ бы конечно здалося читати наше “Слово”, но бѣда не знать, як переслати Вамъ» (Студинський, 1928b, с. 251)). Мабуть, він не отримав відповіді від Пантелеймона Куліша, що підтверджує його лист редакторові «Основи» Василеві Білозерському 30 січня 1862 р., надрукований у журналі (Частина листу, с. 68). У листі, поряд із віршем народовця Володимира Шашкевича для публікації («стишокъ молодого, даровитого півця нашого») (Шашкевич, 1862), Яків Головацький передавав привіт Пантелеймонові Кулішу та його дружині, з радістю писав про активізацію національного життя в Галичині, що «еще не вмерла козацкая русская мати!» (Шашкевич, 1862, с. 68–69).

У русофільському літературному збірнику «Галичанинъ» 1862 р., що виходив у Львові, Я. Головацький помістив список українських книжок, які надіслав, на його прохання, завідувач «друкарні П. А. Куліша» Д. Каменецький у Петербурзі, де друкувалася «Основа», до Ставропігійської книгарні в жовтні 1862 р. (усього – 52 позиції) (Украинская словесность, 1862). Тут, зокрема, були випущені окремими виданнями твори П. Куліша й упорядковані ним збірники: «Записки о Южной Руси», історичний роман «Чорна рада», «Граматика», чотиритомник Кулішевої російськомовної прози «Повѣсти» (1860), альманах «Хата», історико-популярний нарис «Хмельницщина» тощо. Серед літератури, яку пропонували придбати в Галичині, був петербурзький журнал «Основа» за 1861 р. і 1862 р. (Украинская словесность, 1862, с. 192–193). Редакція констатувала прагнення «къ ближайшему сообщению литературному съ за-кордонскою Мало-Русію» в контексті поглиблення «взаимности славянской», інтерес серед освіченої громадськості у краї до літератури, що надходила з підросійської України: «Читанье русскихъ книжокъ, якого бы они ни были содержания и формы, стало уже у насъ необходимою потребою» (Славянская библиография, 1862).

Листування П. Куліша з Я. Головацьким, започатковане після особистого знайомства у Львові 1858 р., на початку 1860-х років на деякий час перервалося (ЦДІАЛУ-1, арк. 5, 6; Студинський, 1928b, с. 244). Пантелеймон Куліш тоді мав більш тісні стосунки з редактором «Слова» Богданом Дідицьким. На відміну від Я. Головацького, Б. Дідицький як один з ідеологів русофільства, москвофільської орієнтації в Галичині демонстрував більшу толерантність до українофільських, народовських поглядів. Зокрема, він зі симпатією писав про ідеолога українського національного руху Тараса Шевченка, назвавши його «настоящий украинецъ» ([Дедицкий], 1906, с. 48). Показово, що до редакції львівського часопису в 1860-х роках заходили, за словами Богдана Дідицького, «малорусини», наукові та громадські діячі, що приїжджали в Галичину з підросійської України: в 1861 р. – Петро Лавровський і Сильвестр Гогоцький, у 1863 р. – Микола Барсов та Олександр Потебня, у 1865 р. – Феофан Лебединцев та ін. ([Дедицкий], 1906, с. 48, 56, 61–62, 67). Впадає у вічі, що це були представники різних ідейних напрямів у національному русі Галичини, частина з них прихильно ставилася до української мови та культури.

Яків Головацький писав до Пантелеймона Куліша його правописом, «кулішівкою», тоді як у тодішньому листуванні, зокрема із земляками-галичанами, відкрито виявляв симпатії до російської літературної мови. Очевидно, на його ідейну еволюцію в москвофільський табір впливала кореспонденція із прихильниками загально-

руської єдності, українофобами з Росії Сильвестром Гогоцкім (Сильвестр Гогоцкий) і Ксенофонтом Говорскім (Ксенофонт Говорский). Так, професор Київського університету С. Гогоцький у листі в серпні 1863 р. вказав на дві найбільші помилки видавців «Слова»: пропаганду «какой-то Украйны, ... слушаюсь различных Кулишей, людей очень недалеких» (ЦДІАЛУ-2, арк. 48), та ігнорування редакцією шляхів наближення місцевої говірки до літературної російської мови. Адресант радив Я. Головацькому триматися «одного знамени – ... русскаго, это единственный верный путь» (ЦДІАЛУ-2, арк. 48). Можливо, Кулішева стриманість у стосунках із Я. Головацьким сприяла еволюції останнього в бік відверто ворожих українофільству поглядів у 1860-х роках, що, зрештою, завершилося його виїздом до Російської імперії (Нахлік, 1994, с. 10–11).

Проросійська ідейна еволюція Я. Головацького відбулася в умовах посилення антиукраїнських репресій у Росії за Валуєвським циркуляром 1863 р., а також перетворення підавстрійської Галичини внаслідок конституційних і децентралізаторських реформ практично на польську автономну провінцію Габсбурзької монархії в 1860-х роках. По суті, це зневірювало значну частину місцевої інтелігенції в перспективі розвитку самостійного українського національного руху. Пантелеймон Куліш зблизився з галицькими народовцями в першій половині 1860-х років. Народовський рух у Галичині організаційно оформився під ідейним впливом із Наддніпрянської України на початку 1860-х років, і вбачав місцевих русинів невід’ємною частиною єдиного русько-українського, «малоруського» народу, на відміну від росіян-«великоросів» та поляків. Встановивши більш-менш регулярні товариські стосунки з «ранніми» народовцями у краї, Пантелеймон Куліш закликав місцеву молодь до самовідданої праці на благо рідного народу, обмінювався листами з лідерами народовців: Данилом Тянячкевичем, Ксенофонтом Климковичем та ін. (Райківський, 2020, с. 78).

До прикладу, Кулішеве листування зі студентом Львівської духовної семінарії Д. Тянячкевичем (псевдонім «Будеволя») почалося восени 1861 р. Від українського діяча він отримував книжки, що поширювалися серед галицьких народовців у семінарії, мав контакти з «вечерничниками» – народовською громадою, згуртованою навколо часопису «Вечерниці» у Львові (Студинський, 1928b, с. 280). Дослідник наддніпрянсько-галицьких взаємин К. Студинський із жалем писав, що «багато з тих листів ... безповоротно затратилося» (Студинський, 1928a, с. 29). Пантелеймон Куліш мав особливий вплив на видавничу діяльність «ранніх» галицьких народовців: не лише надсилав власні твори для публікації в часописах «Вечерниці» (1862–1863) і «Мета» (1863–1865), а й залучав до друку наддніпрянських авторів. Народовці вміщували на сторінках своїх видань і раніше опубліковані Кулішеві твори. Незадоволений цензурними умовами в Російській імперії, закриттям петербурзької «Основи», П. Куліш усвідомив можливість використання галицької періодики як трибуни для українських письменників Наддніпрянщини, перетворення Галичини на плацдарм загальноукраїнського культурного розвитку (Нахлік, 2007, с. 203–204; Дорошенко, [б. р.], с. 36).

На подальші взаємини між П. Кулішем та Я. Головацьким впливало посилення серед українського населення Галичини москвофільських настроїв як зворотній бік активізації антиукраїнських репресій у Російській імперії, що відбулося на тлі зміцнення польських позицій у краї за підтримки австрійської влади. Це засвідчила

публікація статті Івана Наумовича у львівському «Слові» «Поглядь въ будущность» увлітку 1866 р., що пропагувала ідею всерусизму: «Русь Галицка, Угорска, Кіевска, Московска, Тобольска и пр. подъ взглядомъ этнографическимъ, историческимъ, лексикальнымъ, литературнымъ, обрядовымъ есть одна и таяже самая Русь ... Мы не рутены зъ 1848 року, мы настоящіи русскіи» (Одинъ, 1866). По суті, автор мав на меті ввести галицьких русинів у ширший всеруський, а не російський у сучасному розумінні, національний простір, що дало б змогу, у його розумінні, чинити більш гідний опір полякам у Галичині. Однак ці наміри зневірювала громадськість у власних силах, відкривала шлях до поширення власне російських впливів, що з часом не могли не зауважити П. Куліш і наддніпрянські діячі. Показово, що «Слово» від середини 1860-х років перестало друкувати статті на підтримку українського національного руху в Росії (Сухий, 2003, с. 110–112).

У зв'язку з переходом на російську державну службу до Варшави, наприкінці 1864 р. П. Куліш віддалився від Я. Головацького. Цією службою він думав уберегти себе, відомого українофіла й колишнього засланиця за участь у Кирило-Мефодіївському братстві, від репресій царизму. Кулішевий компроміс із царською владою був продиктований кількома причинами: його бажанням знайти вигідне місце служби через фінансові проблеми, наміром попрацювати у варшавських архівах для дослідження історії українсько-польських відносин, сподіванням отримати дозвіл на видання власного журналу під імовірною назвою, яку запропонував М. Костомаров, «Русь» (журнал так і не вийшов) (Нахлік, 2007, с. 211–212, 214, 217). Його було призначено урядником при Установчому комітеті у Варшаві, що здійснював русифікаційні заходи після польського повстання 1863 р., а в середині 1866 р. – директором відділення духовних справ для нагляду і контролю за римо-католицьким духовенством. По суті, П. Куліш намагався поєднати український патріотизм із відданістю загальноруським, східнослов'янським ідеалам у великодержавній політиці царизму. Однак таке роздвоєння було для нього обтяжливим, спричиняло критику серед наддніпрянських громадівців і завершилося його відставкою восени 1867 р. (Нахлік, 2007, с. 221, 233–234, 241).

Незважаючи на чиновницьку посаду в російській адміністрації у Варшаві, Кулішеві відносили з галицькими народовцями практично не переривалися, хоч і на деякий час послабшали. Так, він листувався з лідерами місцевих народовців, зокрема з Омеляном Партицьким (Листи, 1908), читав народовський часопис «Мета», що виходив у Львові в 1863–1865 рр. і схвально відгукнувся про нього. Загалом, П. Куліш пов'язував розвиток українського літературного процесу в Галичині та свою участь у ньому з діяльністю «ранніх» народовців, але в першій половині 1860-х років мав взаємини і з русофілами, що на перших порах переважно не мали яскраво вираженого проросійського виміру. Відомий народовський діяч Євген Олесницький згадував, що «в 60-их рр. не було ... москвофільства в тім розумінні, в якому воно розвинулося, себто як течії, що нехтує самостійність українського народу і що прямує до політичної та релігійної злуки з Москвою. По московськи ніхто не вмів і не говорив, а мало хто й читав» (Олесницький, 2011, с. 155). Як, на перший погляд, не парадоксально, виразники обох світоглядних парадигм – і галицькі русофіли, і «ранні» народовці – вважали П. Куліша своїм прихильником та намагалися використати його авторитет, щоб аргументувати власні погляди (Федорук, 2003, с. 92).

У 1866 р. П. Куліш вирішив поновити перервані стосунки з Я. Головацьким. Цьому передував приїзд до Варшави восени 1865 р. активного діяча русофільського табору, видавця гумористичного часопису «Страхопудь» і літературного додатку «Золотая грамота» Іосифа (Осіпа) Лівчака (Іосиф (Осип) Ливчак). У Варшаві він познайомився не лише з Пантелеймоном Кулішем, а й з колишніми діячами Кирило-Мефодіївського братства, петербурзької української громади Василем Білозерським і Миколою Костомаровим, який тоді досліджував історичні джерела в місцевих архівах. Відтак І. Лівчак про своє спілкування з П. Кулішем згадував: «Познакомившись с г. Кулишемъ, считалъ я особенною своею должностъю познакомити его съ непотѣшнымъ состояніемъ нашего народнаго развитія: начертавши предъ нимъ вѣрный образъ роздвоенія нашихъ силъ духовныхъ на поприщи церковномъ, политичномъ и литературномъ, я высказалъ откровенно и все причины нашего раздвоенія, происходящій по большей части отъ вліянія изъ внѣ» (Студинський, 1929, с. 32–33). У той час П. Куліш підтримував поширювану І. Лівчаком тезу, що поляки нібито роздрібнюють руські сили – народовців і русофілів – із метою асиміляції, і будь-яке порозуміння з ними неможливе.

Виразно антипольська Кулішева позиція як російського чиновника в середині 1860-х років була цілком зрозумілою. У нього навіть склалося враження, що запропонований правопис – «кулішівку» – галицькі поляки прагнуть використати у своїх політичних цілях, зокрема мають намір фінансувати український часопис із фонетикою пропольської орієнтації. Пізніше, у березні–грудні 1867 р., у Львові виходив народовський політичний часопис «Русь» за ред. Федора Заревича, що обстоював прозахідну орієнтацію України, вважаючи головним завданням духовне відокремлення від Росії, загалом побороення будь-яких московських впливів, а кошти для видання газети надійшли за сприяння намісника Галичини поляка Агенора Голуховського (Agenor Gołuchowski). Галицькі народовці були більш схильні до компромісу з поляками, на відміну від русофілів, із їх чітко антипольською, промосковською позицією. Однак у самого П. Куліша сформувалося, мабуть, під впливом І. Лівчака та його оточення, викривлене уявлення про роздрібнення руських сил у Галичині в 1860-х роках нібито поляками (Федорук, 2003, с. 93, 96). Пізніше, у 1880-х роках, він виступив, за висловом Є. Нахліка, «апостолом українсько-польської згоди і співпраці» для подолання москвофільської загрози у краї (Нахлік, 2007, с. 356).

Після деякої перерви 11 (23) лютого 1866 р. П. Куліш написав листа Я. Головацькому, що служить «тому же русскому дѣлу, которому и Вы съ такими успѣхами посвящаете свои труды и способности» (ЦДІАЛУ-1, арк. 4). З ним галичанин отримав п'ять екземплярів польського Букваря, надрукованого в Петербурзі кирилицею, із проханням розповсюдити серед галицьких поляків. У самій Росії поляки нібито «приняли эту книгу съ неожиданнымъ удовольствіемъ и раскупаютъ ее во множествѣ экземпляровъ» (ЦДІАЛУ-1, арк. 4). Слов'янська абетка мала, за задумом царських чиновників, насильно замінити полякам латинку після поразки січневого повстання 1863 р. А 25 червня (7 липня) 1866 р. Я. Головацький написав П. Кулішеві про підтримку ідеї переведення польської мови на кирилицю та її зближення «съ русскимъ посредствомъ приспособленія русской азбуки къ польскимъ звукамъ» (ІЛ-5, арк. 1). Очевидно, це нагадувало заборону в Росії української мови за Валувєвським циркуляром 1863 р. або спробу австрійського уряду перевести «руську»,

тобто українську, мову в Галичині на латинський алфавіт у 1859 р., що спричинило «азбучну війну».

У своєрідному трикутнику «П. Куліш – народовці – русофіли в Галичині» етапними стали два його листи з Варшави до Я. Головацького від 22 вересня (4 жовтня) 1866 р. і 16 (28) жовтня 1866 р. (Федорук, 2003, с. 95). У першому з них колишній кирило-мефодіївець з усією категоричністю заявив про потребу розмежування галицьких русинів і поляків. «Горестное положение Галиційской Руси сильно занимает насъ, – написав він. – Не падайте духомъ. Держитесь дружно и мужественно противъ Польщины. Не время теперь дѣлиться вамъ на партіи» (Письма П. Кулиша, с. 74). Будучи противником поляків, П. Куліш закликав галичан: «Не соглашайтесь ни на какія сдѣлки съ Ляхами. Полное одособленіе должно быть Вашимъ закономъ. Подержитесь еще немного. Отъ насъ будетъ Вамъ сильная поддержка» (Письма П. Кулиша, с. 74). Подібні думки він неодноразово висловлював і народовцям, тож цей лист не набув би широкого розголосу в Галичині, якби незабаром П. Куліш не виявив бажання підтвердити справою власну декларацію про єдність – висловив готовність відмовитися від запропонованого фонетичного правопису, «кулішівки» (Федорук, 2003, с. 95–96). Про це український письменник прямо написав Я. Головацькому в наступному листі від 16 (28) жовтня 1866 р.

Другий Кулішевий лист містив прохання «внушать каждому поборнику русскаго элемента въ Галиціи» три основні правила політики, найактуальніші для галичан: 1) не ділитися на партії; 2) не йти на жодні політичні угоди з поляками; 3) не відгукуватися на запрошення російського уряду працювати вчителями і священниками на Холмщині й Підляшші, не виїжджати на службу в «Царство Польське», коли в Галичині «каждый русскій звукъ имѣетъ свою цѣну» (ІЛ-6, арк. 1). Пантелеймон Куліш не тільки переконував галичан не йти на ніякі політичні угоди з поляками, а й висловлював готовність зректися придуманої ним орфографії: «Вамъ извѣстно, что правописаніе, прозванное у васъ въ Галиціи кулишивкою, изобретено мною въ то время, когда всѣ въ Россіи были заняты распространеніемъ грамотности въ простомъ народѣ. Съ цѣлью облегчить науку грамоты для людей, которымъ некогда долго учиться, я придумалъ упрощенное правописаніе. Но изъ него теперь дѣлають политическое знамя» (ІЛ-6, арк. 2). Авторів листа було неприємно дивитися на підтримку поляками «кулішівки» («они основываютъ на ней свои вздорные планы, и потому готовы льстить даже такому своему противнику, какъ я, ... возмутительна для меня ихъ лесть») (ІЛ-6, арк. 2).

Пантелеймон Куліш заявив про намір зробити радикальний крок – бажання написати заяву щодо «превозносимой ими [поляками – *І. Р.*] кулишивки. Видя это знамя в непріятельскихъ рукахъ, я первый на него ударю и отрекусь отъ своего правописанія во имя русскаго единства» (Письма П. Кулиша, с. 74–75). Було відверто сказано про необхідність «подобной манифестаціи» на знак протесту проти польського наступу в Галичині на національні права місцевих русинів. Адресант просив Я. Головацького показати свого листа редактору «Слова» Б. Дідицькому, щоб дізнатися в нього, чи надрукує він пропоновану статтю-маніфестацію у своїй газеті (Письма П. Кулиша, с. 74–75). Виконуючи Кулішеве прохання, Я. Головацький із радістю показав обидва його листи за вересень–жовтень 1866 р. і домовився про публікацію. Не дочекавшись Кулішевого маніфесту, у розпал мовних суперечок із

народовцями після публікації в газеті «Слово» 1866 р. статті І. Наумовича про мовно-культурну й історичну єдність Галицької Русі з панруським світом, Я. Головацький і Б. Дідицький 8 (20) квітня 1867 р. в 11-му числі «Галичанина» опублікували («науково-белетристичної прилоги» до «Слова») анонс (Нахлік, 1994, с. 16).

У короткому повідомленні русофільського видання прямо сказано, що П. Куліш, «знакомитый писатель Украины, ... творецъ фонетичной правописи (так званої у насъ кулешовки)», недавно повідомив про бажання надіслати до «Слова» заяву щодо свого правопису: «То заявленіе буде просто рѣшительнымъ его отъ той же правописи отреченьемъ» (Литературныи извѣстія, 1867, с. 176). Відмова від «кулішівки» пояснена тим, що зусиллями ворогів Русі його правопис може стати знаряддям «для произведенія роздѣла и роздору такъ во внутрѣ Руси Галицкой, яко и межи тою жъ Галицкою Русію а прочимъ великимъ русскимъ міромъ» (Литературныи извѣстія, 1867, с. 176). Ця невелика публікація, поштовх якій дали Кулішеві листи до Я. Головацького 1866 р., спричинила сильний резонанс у суспільному житті Галичини, що навіть докотився до сусідньої Російської імперії. По суті, у першій половині 1867 р. між галицькими народовцями і русофілами розгорнулася «боротьба за П. Куліша» (Нахлік, 1994, с. 17), щоби використати його авторитет для пропаганди своїх ідеологем, які дедалі більше розходилися між собою: української національної ідеї, що передбачала самостійність українського народу, і концепції єдиного «русского міра», панруського світу, де місцеві русини вважалися «малоросами», частиною великої Русі.

Серед галицьких народовців цей анонс у журналі «Галичанинъ» викликав чимале здивування, але, зрештою, був сприйнятий як вигадка. Народовський часопис «Правда», що виходив у Львові з 1867 р., прямо написав: «Ми не віримо – не повірить также ніхто, хто хочъ трохи пізнавъ Куліша з ёго діяльності на полі літератури и исторіи української ..., що Кулішъ писавъ о правописі зовсімъ такъ и зъ тою тенденцією, якъ представляє “Галичанинъ”» (Литературні и библиографичні вісті, 1867, с. 24). За деякий час, у червні 1867 р., народовська газета «Русь» із викликом нагадала Б. Дідицькому, щоби він «додержавъ уже разъ своего слова и не задержувавъ у себе той манифестъ», у якому П. Куліш мав нібито зректися «поступовання особного відъ москвичівъ» і «наше спасенне въ згоднімъ прямованню зъ “Словомъ” признати» (Новинки, 1867а, с. 4). З іронією в народовській газеті зазначено, що «панъ Кулішъ не лише манифесту такого не напише», а й «для русинівъ галицькихъ видить вінъ самъ лише въ одній фонетичній правописи і чисто народнімъ руськимъ прямованню будуще спасенне» (Новинки, 1867а, с. 4).

Позаяк обіцяного маніфесту П. Куліш не надіслав, русофіли змушені були якось викручуватися з даної читачам обіцянки. У відповідь видавцям «Русі» на сторінках русофільського літературно-наукового тижневика «Боянъ» (ч. 10, далі – «Боян») за тиждень були опубліковані два Кулішеві листи до Я. Головацького (від 22 вересня (4 жовтня) і 16 (28) жовтня 1866 р.), без зазначення прізвища адресата. В анонімній передмові наголошено, що публікація повного тексту цих листів була спрямована проти спроб народовців в обґрунтуванні своїх «сепаратистичних» ідей покликатися на авторитет «нашого общеизвѣстного и высокопочитаемого П. Кулиша» (Письма П. Кулиша, 1867, с. 73–74). Водночас вказано на безперспективність «кулишовской правописи и когда-то разбудившегося украинского литературного движения» (Письма,

1867, с. 73–74). За день перед цією публікацією уривок із другого Кулішевого листа – «дотычний уступъ о кулишѣвцѣ» – надрукувало львівське «Слово», теж не вказавши прізвища адресата, зате вже зовсім категорично твердячи буцімто в ньому міститься «рѣшительное отреченьея г. Кулиша отъ такъ званой кулишѣвки» (Новинки, 1867b, с. 4).

Сталося так, що П. Куліш ознайомився спочатку з публікацією уривка зі свого листа у «Слові» (Нахлік, 1994, с. 18). Обурений таким, за його словами, «обертасом писарським» Я. Головацького, він одразу ж, 13 червня, написав спростування і надіслав його народовцю тернополянинові О. Партицькому із проханням надрукувати «де-небудь на видноці». Не зволікаючи, О. Партицький 18 червня переслав Кулішевий лист разом із власною невеликою передмовою до Львова в редактовану ним «Правду», де вони були надруковані (Отвертий листъ, 1867a). Невдовзі спростування П. Куліша передрукувала газета «Русь» (Отвертий листъ, 1867b). У передмові О. Партицького сказано, що редакції русофільських видань у Львові – «Слова» і «Бояна» – баламутять «нашу галицьку публику» про погляди «славного» українського письменника П. Куліша. Насправді ж у Кулішовому листуванні «відъ довшого часу» з народовським діячем О. Партицьким про зміну його позиції в мовно-правописному питанні нічого не сказано. Пантелеймон Куліш, як було зазначено, «вирікатися малорущини и своєї правописи якъ ніколи не гадавъ, такъ и не гадає» (Отвертий листъ, 1867b, с. 1).

У відкритому листі, опублікованому в народовській пресі, П. Куліш пояснив причини свого вчинку. Дізнавшись про те, що поляки збираються видавати часопис («денничок») «нашим» правописом, але в ньому «опрічъ лядського духу, а ні тху [нічого – *І. Р.*] нашого не буде», автор «кулішівки» обурився, про що й емоційно написав Я. Головацькому (Отвертий листъ, 1867b, с. 1). Обурення П. Куліша мало кілька причин: по-перше, було спричинене самим фактом публікації без узгодження з ним, «приятельського, невиясненого листа», що взагалі не був призначений для друку, а написаний «якъ до приятеля, не для печаті»; по-друге, спосіб публікації, бо Я. Головацький «до своєї вподоби» перекутив цього листа («урізавъ шматъ зъ початку, урізавъ шматъ зъ кінця, виривавъ дещо зъ середини, приставив ... не мою приставку [передмову – *І. Р.*] и підписавъ мое ім'я» (Отвертий листъ, 1867a, с. 72)). Можливе зречення «кулішівки» було потрактовано галичанином інакше, ніж П. Кулішем; по-третє, галицький діяч нічого не відписав у відповідь на запитання, чи надрукує львівське «Слово» «окликъ до громади». Перебуваючи у Варшаві проїздом до Москви на Слов'янську етнографічну виставку 1867 р., він так і не знайшов часу зайти до П. Куліша. Бачилися вони мимохідь «тільки серед гучної громади» на офіційному обіді (Отвертий листъ, 1867a, с. 72).

Мабуть, була ще одна, хоч і не названа автором спростування, а все ж поважна причина написання П. Кулішем листів психологічного характеру, – усвідомлення близького кінця своєї чиновницької кар'єри, що ускладнювала зв'язки з галицькими народовцями. Кулішевий статус змінився у зв'язку з пониженням у посаді: якщо Я. Головацькому в жовтні 1866 р. він писав як директор відділення, то відкритий лист до О. Партицького за вісім місяців, у червні 1867 р., – уже як рядовий чиновник. Пантелеймон Куліш міг більш відкрито йти на зближення з народовцем Омеляном Партицьким, запротестував проти тенденційної публікації у львівському «Слові»,

що була для народовців абсолютно неприйнятною (Нахлік, 1994, с. 18–19). Восени 1867 р. варшавська служба П. Куліша закінчилася відставкою, що відкрило йому шлях для активізації стосунків із галицькими народовцями. Він взяв активну участь у виданні журналу «Правда» у Львові, увійшов у ближчі контакти з галицькими народовцями, передусім із редактором часопису (з вересня 1868 р.) Анатолем Вахнянином. У «Правді» П. Куліш виступав як автор (передусім прозаїк, поет-перекладач, публіцист, історик, фольклорист), публікатор чужих літературних текстів, меценат, а свої нові твори публікував анонімно або під псевдонімами: Павло Ратай, Опанас Прач, Денис Федоренко, Данило Коваль та ін. (Нахлік, 2007, с. 252, 257).

Кулішеве перебування на російській державній службі в 1864–1867 рр. не зблизило його із прихильником русофільських поглядів у Галичині Я. Головацьким, а навпаки – відносини між ними зрештою були остаточно розірвані. Однак в ідейних суперечках навколо публікації Кулішевих листів, що, власне, засвідчили цей розрив, очевидна вина самого П. Куліша. В емоційному запалі він не зайняв чіткої позиції в мовно-правописному питанні – головному для української національної самоідентифікації галичан у ХІХ ст. Прочитавши його «відвертий лист», К. Студинський зауважив, що «звинив не лише сам Головацький, але що й Куліш не був без вини. Необачно, не порозумівшись з галицькими громадянами-народовцями, написав він до Головацького листи, яких автором міг бути так само Катков або Аксаков [Міхаїл Катков (Михаил Катов) та Іван Аксаков (Иван Аксанов) – прихильники великодержавницьких поглядів, російського самодержавства – *І. Р.*]». Очевидно, Я. Головацький не мав морального права друкувати у пресі приватні листи без відома адресанта, водночас Кулішеві емоційні, непродумані висловлювання дали «в руки ворогам української ідеї в Галичині» аргументи проти «культурної роботи галицьких народовців», якої сам П. Куліш «був щирим дорадником і помічником» (Студинський, 1906, с. 12).

Улітку 1867 р. дискусії між русофілами і народовцями щодо Кулішевого листування з Я. Головацьким розгорілися з новою силою. У відповідь на публікацію відкритого листа Пантелеймона Куліша у львівській «Правді» Володимир Стебельський надрукував у русофільському тижневику «Боян», де він був редактором, «Письмо до Кулиша» (Стебельський, 1867). У ньому він, захищаючи честь Я. Головацького, твердив, що в той час, коли «Слово» і «Боян» опублікували Кулішеві листи, їхній адресат перебував у Варшаві, а самі листи передала до друку «патріотическая молодежь». У редакційній примітці зазначено, що для тих, хто сумнівається в автентичності листів, з їхніми оригіналами можна ознайомитися в редакції «Бояна» («если Вы уже не помните Вашего письма, редакция ... готова Вамъ переслать копію») і що Я. Головацький, усупереч Кулішевому твердженню, свого часу таки відписав йому (Стебельський, 1867, с. 103). Мабуть, навряд чи є серйозні підстави вважати підробленими Кулішеві листи, уміщені в 10-му числі цього часопису в червні 1867 р. (Нахлік, 1994, с. 20–21).

До критики П. Куліша приєднався русофільський журнал «Страхопудъ» у Відні, що в 1867 р. опублікував дві статті (ч. 9–10 і 13). Перша з них, невелика за обсягом, звинувачувала українського письменника в сепаратизмі, що мав політичний вимір («вашу кулишовку употребляютъ только тѣ, которые отрыцаютьъ единство русской народности») (Два слова Страхопуда, 1867). У другій, досить великій статті

(Страхопудъ и г. Кулишъ, 1867), побудованій у формі художнього твору («Страхопудъ» і П. Куліш з'явилися перед судом «Логіки»), редакція розкритикувала Кулішеву діяльність. Зокрема, йшлося про два можливі шляхи розвитку «южнорусского» народу: 1) «два племена (южнорусское и сѣвернорусское)» далі об'єднуватимуться «въ одну цѣлость ..., одинъ совершенный національный организмъ»; 2) «дать каждому такое направление, чтобы одинъ все болѣе и болѣе отдалился отъ другого, и каждый образовалъ ... свой отдѣльный организмъ» (Страхопудъ и г. Кулишъ, 1867, с. 65). Пантелеймон Куліш проповідував сепаратизм, від якого, за твердженням журналу, «происходитъ столкновение интересовъ, взаимная ненависть, борьба, безсиліе и бѣда» (Страхопудъ и г. Кулишъ, 1867, с. 67). Перспективнішим вважався перший шлях, бо, як написали, на 90 % «малорусское» і «великорусское» наріччя мали спільні терміни (Страхопудъ и г. Кулишъ, 1867, с. 65, 67).

Своє ставлення до виступу В. Стебельського П. Куліш невдовзі висловив на сторінках львівського журналу «Правда». Він, зокрема, писав, що Я. Головацький «випхнув» його «на людський соромъ замість себе», бо «Головацький – чоловік зъ розумомъ: не важивсь самъ проти Куліша озватись, а загородився такимъ, що не жаль ёго, хочъ и згине» (Громадський судъ, 1867, с. 143). Не бажаючи вступати в полеміку з літератором-початківцем, він дав відповідь через свого шурина, колишнього редактора петербурзької «Основи» Василя Білозерського, який тоді теж працював урядником у Варшаві. За Кулішевою участю той зладив брошуру, що була видана під псевдонімом «Русинъ» (далі – «Русин») як додаток до 14 числа часопису за 11 серпня 1867 р. (Русинъ, 1867). Василь Білозерський передав тодішньому редактору «Правди» Лонгинові Лукашевичу гроші на друк відповіді Володимирові Стебельському і просив його «вислати один примірник на тонкому папері ... в коперті [конверті – *І. Р.*]» (ЦДІАЛУ-3, арк. 117). Пантелеймон Куліш відхрещувався від твердження віденської русофільської газети «Страхопудъ», нібито автором цієї брошури був він сам: «Ставь би Кулишъ такому блазневѣ одвѣтувати!» (Громадський судъ, 1867, с. 143).

Олександр Барвінський, один із тодішніх редакторів львівської «Правди», у спогадах наголошував, що цю брошуру надіслав-таки Василь Білозерський (Барвінський, 2009, с. 88). Однак не треба забувати, що П. Куліш для «благонадійності» ретельно маскував свої виступи в галицькій періодиці. Усі Кулішеві твори, опубліковані у краї – йдеться не про передруки художніх творів і статей, а нові публікації – протягом кількох років, коли він був урядовцем у Польському королівстві й навіть пізніше, під час мандрівки Західною Європою, вийшли під псевдонімом або без підпису (Федорук, 2003, с. 102). Логічно припустити, що П. Куліш брав участь у складанні брошури, підписаної псевдонімом «Русин», причому не тільки як редактор, а й як співавтор, але не хотів цього афішувати (Нахлік, 1994, с. 20). «Русин» висловив недовіру до твердження про непричетність Я. Головацького до публікації Кулішевих листів, нібито їх передала до друку молодь («какимъ образомъ могла рѣшиться ... галицко-русская печать [“Слово” і “Боян” – *І. Р.*] обнародовать что-либо изъ писемъ, принадлежащихъ г. Головацкому, безъ его согласія?») (Русинъ, 1867, с. 8).

У брошурі було розвинуто дві домінантні тези. По-перше, обґрунтовано переваги фонетичного правопису над етимологічним. На думку автора, теперішній етимологічний правопис колись також був фонетичним, але з багатовіковим розвитком

мови різниця між тим, як слово зафіксовано на письмі, і тим, як воно вимовляється, ставала все помітнішою. У нових національних літературах у Європі, які роблять лише перші кроки, необхідно відразу ставати на засади фонетичного написання слів, що значно полегшить їхнє сприйняття й розуміння. Починаючи від Івана Котляревського, Петра Гулака-Артемовського, Євгена Гребінки, Григорія Квітки-Основ'яненка, нова українська література розвивалася на основі фонетичного правопису, який Пантелеймон Куліш лише вдосконалив. Однак правопис, відомий під назвою «кулішівка», не є довершеним. По-друге, автор обстоював право народнорозмовної української мови на самостійний повноцінний розвиток як літературної. Брошура виявила високу ерудицію автора й обізнаність із лінгвістичною проблематикою. На підтвердження своїх думок, він цитував сучасних європейських і російських учених (Федорук, 2003, с. 102–103).

У полеміку галичан, започатковану через несанкціоновану автором публікацію приватних листів П. Куліша до Я. Головацького, втрутилася російська преса. На сторінках редакційного М. Катковим часопису «Московские ведомости» (далі – «Московские ведомости») в 1867 р. (ч. 170) була надрукована стаття, підписана криптонімом «Х.», у якій П. Куліша, з покликанням на «Боян», піддано критиці за публікацію в нібито фінансованій поляками «Правді» спростування свого зречення від придуманої раніше абетки, «кулішівки». На думку автора, Кулішева позиція свідчила про прагнення роз'єднати єдиний «руський народ» (Нахлік, 2007, с. 237). Відтак П. Куліш надіслав М. Каткову спростування, однак, не сподіваючись на його публікацію в «Московских ведомостях», копію переслав слов'янофілові І. Аксакову, редакторові газети «Москва». Після запиту останнього до П. Куліша з метою «прояснити» ситуацію (ч. 86 від 18 липня 1867 р.) (Запрось г. Кулишу, 1867) український письменник написав листа, у якому став на захист живої народнорозмовної мови, тоді як російській відводив статус міжнародного спілкування слов'ян (Нахлік, 1994, с. 21–22; Федорук, 2003, с. 103–104).

Пантелеймон Куліш відверто писав до редакції газети «Москва»: «Русский общелитературный языкъ долженъ сдѣлаться общелитературнымъ языкомъ всѣхъ славянъ ..., живымъ звѣномъ между образованными славянами» (Москва, 1867, с. 2). Однак це не означає, що російська літературна мова повинна стати «народнимъ языкомъ для всѣхъ славянскихъ племенъ». Автор переконував, що внаслідок зневаги, «пренебреженія к народному языку» неминуче виникає відчуження в суспільстві між освіченими людьми і простолюдом: «Народныя нарѣчія необходимы для питания, для жизни самого литературнаго языка, какъ свѣжіе притоки для рѣки или для озера» (Москва, 1867, с. 2). Редакція «Москвы» додала власний коментар до Кулішевих міркувань про роль російської літературної мови як «звѣна между образованными славянами». Це твердження вважалося слушним у випадку, якщо «дѣло идетъ о чехахъ или сербахъ, но нисколько ни до галичанъ, ни вообще до малоруссовъ относится не можетъ ... Для галичанъ и малоруссовъ ... русский литературный языкъ ... свой ..., такой же свой, какъ и для великоруссов или бѣлоруссов, какъ для жителя Рязанской или Минской губерніи, ... другаго нѣтъ и быть не можетъ» (Москва, 1867, с. 2).

Категорична заява редакції московського часопису, що була відверто великодержавною, віддзеркалювала погляд централістських кіл Російської імперії, для

яких українська народнорозмовна мова, яку вони вважали наріччям, не мала права на повноцінне входження в літературу, самостійне існування і розвиток. У зв'язку з тим, що в полеміку щодо «кулішівки» втрутилися російські періодичні часописи – «Московские ведомости» та «Москва» – у самого П. Куліша закралася підозра, що публікація його листів до Я. Головацького могла бути спланованою акцією. Можливо, це був навіть результат домовленостей між М. Катковим, І. Аксаковим і самим Я. Головацьким під час приїзду останнього до Москви на Слов'янську етнографічну виставку 1867 р., що пропагувала імперську велич Росії. Мабуть, не випадково Я. Головацький, повертаючись із Москви, не тільки дорогою не відвідав П. Куліша, а й не дав йому знати про своє кількадечне перебування у Варшаві, як зазначено у вже згаданій брошурі «Русин», «словно избѣгалъ какихъ-либо вопросовъ, которые бы разъяснили общеинтересное дѣло» (Русинъ, 1867, с. 6; Нахлік, 1994, с. 22).

Кількома тижнями пізніше з'явився відкритий лист П. Куліша до редактора «Санктъ-Петербургскихъ вѣдомостей» (ч. 250, 251 за 1867 р.), що містив відповіді М. Каткову й І. Аксакову на їхні нападки. Звідси їх передрукувала в українському перекладі львівська «Правда» (Кулішъ, 1867). Редакція зауважила, що русофільська преса в Галичині публікувала «всі напади московських газетъ на Куліша, а о сій відповіді ёго ні словомъ не згадала» (Кулішъ, 1867). У відкритому Кулішевому листі, що був якоюсь мірою доповненням, а то й повторенням змісту брошури «Русин», мовилося про несправедливість звинувачення на свою адресу в сепаратизмі. Пантелеймон Куліш вбачав у цьому умисел недобросовісних редакторів (Кулішъ, 1867, с. 167–168). Кулішеві здогадки про спланованість публікації його приватних листів до Я. Головацького не позбавлені сенсу, але як було насправді, на мій погляд, важко сказати. Водночас не підлягає сумніву, що внаслідок цієї скандальної полеміки Я. Головацький і П. Куліш у 1867 р. розійшлися назавжди як прибічники різних таборів – русофільського (москвофільського) і народовського, українофільського (Нахлік, 1994, с. 23).

На початковому етапі громадівського руху на підросійській Україні першої половини 1860-х років не існувало чіткої межі між галицькими народовцями та русофілами, а П. Куліш, як і взагалі наддніпрянські громадівці, співпрацював не лише з «ранніми» народовськими часописами, а й із русофільським «Словом». Об'єднувало всіх галичан прагнення протистояти полякам, зберегти свою етнічну самобутність, тоді як питання співвідношення «Галичина – Україна (Малоросія) – Росія» відходило на другий план. Однак за умов, з одного боку, перетворення краю фактично на польську автономну провінцію Габсбурзької монархії, а з другого – посилення антиукраїнських репресій російського царизму на Наддніпрянщині, розбіжності в ідейних поглядах галицьких русофілів і народовців поглиблювалися. Русофільська заява «Слова» 1866 р. з її виразним антипольським спрямуванням і видання народовського часопису «Русь» за сприяння польського намісника 1867 р., що виступав проти посилення російської загрози в Галичині, як і дискусії навколо публікації приватних Кулішевих листів до Я. Головацького, засвідчили поділ національного руху, що зростав, наприкінці 1860-х років на дві орієнтації – народовську і москвофільську (Мудрий, 1996, с. 218–219).

Цікаво, що майже за 20 років після цієї скандальної полеміки, що набула широкого розголосу, Я. Головацький знову опублікував лист П. Куліша від 16 (26) жовтня

1866 р. у додатку до «Слова» 1886 р. (Я. Г., 1886). У примітці він піддав критиці діяльність П. Куліша, який «для поддержки малороссійскаго нарѣчія и обособленія его» нібито придумав «особую какографію, называемую кулишовкой» (Я. Г., 1886, с. 1). Пантелеймон Куліш на цю статтю не відгукнувся, правдоподібно, про неї просто не знав, бо жив тоді на своєму хуторі Мотронівці на Чернігівщині, не мав тісних зв'язків із Галичиною, розсварився з місцевими народовськими діячами. Протягом 70-х – початку 80-х років XIX ст. він ще кілька разів бував у Львові, але вже не користувався такою широкою підтримкою серед галицьких народовців, як у період активної участі у виданні народовської преси, особливо журналу «Правда» в кінці 1860-х років. На захист письменника виступив його львівський приятель бібліограф Іван Левицький на сторінках «Діла» (Левицькій, 1886).

Життєві шляхи П. Куліша і Я. Головацького наприкінці 1866 р. остаточно розійшлися. Останній був змушений залишити роботу у Львівському університеті, де викладав на кафедрі «руської» мови і літератури з 1848 р., через звинувачення австрійського уряду у проросійській орієнтації. Приводом до цього послужила поїздка на етнографічну виставку до Москви у травні 1867 р., де його русофільські погляди виявилися з особливою силою. Вражений теплим прийомом у Москві, Я. Головацький того ж року переїхав зі сім'єю до Росії, сподіваючись одержати кафедру в нещодавно заснованому Новоросійському університеті в Одесі. Однак цього не сталося, бо, як виявилось, претендент недостатньо володів російською мовою (Петраш, 1986, с. 148). У квітні 1868 р. його призначили головою Віленської археографічної комісії, де він продовжив свою наукову діяльність до кінця життя, відверто обстоював позиції панрусизму, перебільшував симпатії до Росії у слов'янському світі. Так, у серпні 1870 р. листовно переконував, що «русские въ Галиціи, Венгрии и въ Буковинѣ только выжидаютъ полковъ русскихъ, которые помогли бы имъ освободиться отъ ненавистнаго имъ польскаго и мадыарскаго ига» (ГАРФ, л. 3 об.).

Проживаючи в Росії і ближче придивившись до російсько-польських відносин, Я. Головацький зауважив, що поляки не підтримували заходів царизму щодо переведення польської мови на кирилицю. Пантелеймон Куліш, перебуваючи на чиновницькій посаді у Варшаві в 1864–1867 рр., переконував його раніше у протилежному і навіть надіслав кілька примірників польського Букваря, надрукованого слов'янським алфавітом. Однак Я. Головацький тепер змушений був визнати, що «общеславянская азбука (русская) мало успѣха дѣлаетъ въ польской письменности», а причиною цього вважав передусім апатію польського населення й опозиційне ставлення римо-католицьких священників: «Еще не наступила пора всеобщаго славянскаго озаренія» (ГАРФ, л. 2 об., 3). В останні роки життя Я. Головацький залишався на відверто москвофільських позиціях. Однак на власні очі побачив неправдивість деяких свідчень у листуванні з надмірно емоційним П. Кулішем, зокрема щодо поширюваної ним тези про підтримку поляками переходу їхньої мови на кирилицю, що могло ще більше переконати Я. Головацького в 1860-х роках у правильності його русофільської еволюції.

Отже, П. Куліш та Я. Головацький познайомилися в червні 1858 р. під час короткотривалого візиту наддніпрянського діяча до Львова дорогою з Європи додому. Десь за рік між ними почалося листування. У кінці 1850-х – на початку 1860-х років вони обмінювалися науковою і художньою літературою, інформацією про стан

та перспективи розвитку національного руху. Так, П. Куліш підтримував прагнення Я. Головацького і тодішньої нечисленної галицької інтелігенції розвивати живу народну мову й вводити її в літературу, зберегти кириличний правопис, на противагу спробам властей його латинізації, що призвело до «азбучної війни» 1859 р. Мабуть, Я. Головацький, листовно звертаючись до П. Куліша в 1859 р. як до свого «брата» із проханням інтелектуальної і фінансової допомоги з Великої України для єдинокровної «гілки» народу в Галичині, мав вплив на його подальшу діяльність як прихильника всеукраїнського національного єднання. Пантелеймон Куліш звернув увагу на підавстрійську Галичину, у якій вбачав – один із перших наддніпрянських діячів, ще в 1860-х роках – потенційний центр для загальноукраїнської діяльності в умовах перетворення Габсбурзької монархії на конституційну державу, а також антиукраїнських репресій російського царизму в Наддніпрянщині.

Кулішеві зв'язки з галицькими народовцями активізувалися на початку 1860-х років, знайшли відображення у спорадичному листуванні з лідерами «раннього» народовського руху у краї (Д. Тянкевичем, К. Климковичем та ін.), у публікації творів українського письменника в місцевій пресі (часописах «Вечерниці», «Мета», «Нива») тощо. Водночас П. Куліш мав листовні контакти з відомими діячами галицького русофільства, зокрема з редактором львівської газети «Слово» Б. Дідицьким, а його твори публікувала русофільська преса Галичини першої половини 1860-х років. Перебуваючи на російській державній службі у Варшаві з кінця 1864 р., П. Куліш зосередився на офіційній роботі, відтак не мав часу й можливостей для продовження контактів із галичанами, зокрема на листування з Я. Головацьким. Відновлення Кулішевих листовних взаємин відбулося під впливом русофіла І. Лівчака, із яким він спілкувався, та у зв'язку з наближенням до кінця його роботи як російського державного службовця, що дало змогу більш відкрито висловлювати свої думки, та як одного з лідерів українського громадського руху в Наддніпрянщині.

Нетривалий зв'язок П. Куліша з галицькими русофілами обірвався 1867 р. гучною скандальною історією навколо несанкціонованої ним публікації у львівських москвофільських виданнях двох його приватних листів до Я. Головацького – від 22 вересня (4 жовтня) і 16 (28) жовтня 1866 р., у яких він висловив бажання підтвердити справою власну декларацію про національну єдність у Галичині – готовністю відмовитися від фонетичного правопису, «кулішівки», у боротьбі з домінуючими впливами поляків. Публікація, що з відповідними коментарями, по суті, викривляла Кулішеві погляди на самодостатній розвиток української мови і літератури, мала гучний резонанс. Вона викликала сумніви в достовірності листів та заперечення в народовській пресі Галичини, тоді як у полеміку на боці москвофілів втрутилася навіть російська права преса. Гострі дискусії навколо публікації приватних Кулішевих листів, можливості використання «кулішівки» для українського письма стали виявом різкого розмежування в національному русі між галицькими народовцями і русофілами, що в останній третині XIX ст. поглиблювалося.

Переслідування української мови й культури в Російській імперії спонукало українських громадівців із Наддніпрянщини звернути більшу увагу на Галичину, де в умовах конституційного австрійського режиму були легальні можливості для української діяльності. Наддніпрянські діячі зі середини 1860-х років продовжували співпрацю тільки з галицькими народовцями, піддавали критиці ідейну еволюцію русофілів на

дедалі більш проросійські позиції, що чітко засвідчив конфлікт навколо листування П. Куліша з Я. Головацьким восени 1866 р. Уже тоді П. Куліш усвідомив, що Галичина потенційно здатна відіграти вирішальну роль у розвитку українства, і доклав чимало зусиль для підготовки краян до цієї місії. Для цього він увійшов у ближчі стосунки з галицькими народовцями, що видавали у Львові з квітня 1867 р. журнал «Правда», у якому виступав як автор (анонімно або під псевдонімами), публікатор чужих літературних текстів, меценат, але це питання виходить за хронологічні межі статті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Барвінський, О. (2009). *Спомини з мого життя*, 2/3, 4. Нью-Йорк; Київ.

Пільгук, І. І., Чорнопиский, М. Г. (упоряд). (1965). *Письменники Західної України 30–50-х років XIX ст.* Київ.

Гординський, Я. (1917). До історії культурного й політичного життя в Галичині у 60-тих рр. XIX в. *Збірник фільологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка*, 16. Львів.

ГАРФ: Государственный архив Российской Федерации, г. Москва, ф. 109 (Третье отделение собственной его императорского величества канцелярии. 1826–1880 гг.), оп. 3 а, д. 430 (Письмо председателя Виленской археологической комиссии Головацкого Я. Виленскому генерал-губернатору. 1870), 5 л.

Громадський судь надь «Страхопудомъ». (1867, 21 вересня). *Правда*, 18, 143.

Два слова Страхопуда къ г. Кулишу. (1867, 1 (13) юля). *Страхопудъ*, 9–10, 53.

[Дедицкий, Б. А.]. (1906). *Своежизньевыи записки Богдана А. Дьдицкого* (Ч. 1: Где-що до исторіи саморозвитія языка и азбуки Галицкой Руси). Львовъ: Печатня Ставропигийского института.

Дорошенко, Д. [б. р.]. *Пантелеймон Куліш*. Київ; Ляйпціг.

Запросъ г. Кулишу. (1867, 18 июля). *Москва. Газета политическая, экономическая и литературная*, 86, 4.

ІЛ-1: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології, м. Київ, ф. 104 (Головацький Я.), од. зб. 242 (Чорновий лист Я. Головацького до П. Куліша. 1860. Автограф), 2 арк.

ІЛ-2: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології, м. Київ, ф. 104, од. зб. 243 (Головацький Я. Черновое письмо к П. Кулишу. Б. д. Автограф), 1 арк.

ІЛ-3: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології, м. Київ, ф. 104 (Головацький Я.), од. зб. 689 (Куліш П. Лист до Я. Головацького. Москва, 1859. Автограф), 2 арк.

ІЛ-4: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології, м. Київ, ф. 104 (Головацький Я.), од. зб. 690 (Куліш П. Лист до Я. Головацького. СПб., 1860. Автограф), 2 арк.

ІЛ-5: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології, м. Київ, ф. 104 (Головацький Я.), од. зб. 692 (Куліш П. Лист до Я. Головацького. Варшава, 1866), 2 арк.

ІЛ-6: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології, м. Київ, ф. 104 (Головацький Я.), од. зб. 693 (Куліш П. Лист до Я. Головацького. Варшава, 1866. Автограф), 2 арк.

Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62. (1905). *Збірник фільольогічної секції Наукового Товариства імені Шевченка*, 8. Львів.

Куліш, П. Письмо до редактора «С.-Петербургских вѣдомостей» о пп. Каткові и Аксакові. (1867). *Правда*, 21, 167–168; 22, 175–176; 23, 183–184.

Левицький, І. Яковъ Головацькій и Пантал. Кулѣшъ. (1886). *Дѣло*, 48, 1–2; 49, 1–3; 51, 1–2.

Листи П. Куліша до Ом. Партицького з літ 1866–8. (1908). *Руслан*, 1, 3–4; 2, 2–3; 3, 2–3; 4, 3.

Литературні и библиографичні вісті и замітки. (1867, 21 цвітня). *Правда*, 3, 24.

Литературні извѣстія. (1867, 8 цвітня). *Галичанинъ. Научно-белетристичная прилога до «Слова»*, 11, 176.

Москва, 26-го августа. (1867, 26 августа). *Москва. Газета политическая, экономическая и литературная*, 117, 2.

Мудрий, М. (1996). Галицькі народовці в 60-х рр. ХІХ століття: спроба модернізації української національної ідеї. *Молода нація. Альманах*, 3, 213–219.

Нахлік, Є. (1994). *Пантелеймон Куліш і «Руська трійця». До проблеми ідеологічних шукань серед української інтелігенції ХІХ століття*. Львів.

Нахлік, Є. (2007). *Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель: у 2 т.* (Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша: наукова біографія). Київ.

Новинки. (1867а, 2 червня). *Русь*, 19, 4.

Новинки. (1867б, 7 (19) юнія). *Слово*, 44, 4.

Одинъ именемъ многихъ. (1866, 27 липня (8 августа)). Дописи. Отъ Львова (Поглядь въ будущность). *Слово*, 59, 1–2.

Олесницький, Є. (2011). *Сторінки з мого життя*. Львів.

Отвертий листъ Пантелеймона Куліша. (1867а, 21 червця). *Правда*, 9, 72.

Отвертий листъ Пантелеймона Куліша. (1867б, 24 червня). *Русь*, 25, 1.

Петраш, О. (1986). *«Руська трійця»*. Київ.

Письма П. Кулиша, заявляющіи его отреченіеся отъ Кулишивки (1867, 8 червня). *Боянъ. Письмо для белетристики и науки*, 10, 73–75.

Райківський, І. (2015а). Взаємини П. Куліша з галичанами в 1870-х рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія*, 1/1, 44–50.

Райківський, І. (2015б). Внесок Пантелеймона Куліша у видання львівського журналу «Правда» (1867 – початок 1870-х років). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* (Вип. 27: Ювілейний збірник на пошану Юрія Сливки), 69–82.

Райківський, І. (2020). Перші контакти Пантелеймона Куліша з Галичиною (1858–1865 рр.). *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*, 33, 72–92.

Русинъ. (1867). *Отвѣтъ «Бояну» – Стебельскому на «Письмо до Кулиша» (Письмо къ редактору «Правды»). Додатокъ до Ч. 14 «Правди»*. Львовъ.

Славянская библиографія. (1862). *Галичанинъ. Литературный сборникъ, издаваемый Я. О. Головацкимъ и Б. А. Дѣдицкимъ*, 1/1. Львовъ, 187–188.

Стебелскій, В. (1867, 1 юля). Письмо до Кулиша. *Боянъ*, 13, 102–104.

Страхопудъ и г. Кулишъ предъ судомъ логики. (1867, 15 (27) августа). *Страхопудъ*, 13, 65–68.

Студинський, К. (1906). *До історії взаємин Галичини з Україною*. Львів.

Студинський, К. (1928а). До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860–1873. *Україна. Науковий двохмісячник українознавства*, 2. Київ, 6–40.

Студинський, К. (1928b). Слідами Куліша. *Записки Наукового товариства Шевченка*, 148. Львів, 241–306.

Студинський, К. (1929). До історії зв'язків П. Куліша з Осипом Ливчаком. *Збірник філологічної секції НТШ*, 22/1. Львів, 27–42.

Сухий, О. (2003). *Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті)*. Львів.

Украинска словесность. (1862). *Галичанинъ. Литературный сборникъ, издаваемый Я. О. Головацкимъ и Б. А. Дьдицкимъ*, 1/1. Львовъ, 190–193.

Федорук, О. (2003). Українсько-польські відносини у перцепції Пантелеймона Куліша (Контекст галицького суспільно-літературного процесу 60-х років XIX ст.). *Україна модерна*, 8, 73–106.

Франко, І. (1981). Писання І. П. Котляревського в Галичині. В *І. Франко, Зібрання творів: у 50 т.* (Т. 31: Літературно-критичні праці (1897–1899)). Київ, 321–334.

Франко, І. (1984). Українці. В *І. Франко, Зібрання творів: у 50 т.* (Т. 41: Літературно-критичні праці (1890–1910)). Київ, 162–193.

ЦДІАЛУ-1: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 309 (Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів), оп. 1, спр. 2296 (Листи Куліша П. до Головацького Я. 1861–1866 рр.), 7 арк.

ЦДІАЛУ-2: ЦДІАЛ України, ф. 362 (Студинський К. – академік), оп. 1, спр. 97 (Праця «Зв'язки України з Галичиною». Т. III і останній), 85 арк.

ЦДІАЛУ-3: ЦДІАЛ України, ф. 362, оп. 1, спр. 124 (Огляд часопису «Правда» від 1867 р. до 1871 р. Частина друга), 140 арк.

Частина листу високоповажного професора ві Львовськимъ університеті Якова Оедоровича Головацького до редактора (30-го січня 1862 р.). (1862, липець (іюль)). *Основа*, 68–72.

Шаськевичъ, В. (1862, липець (іюль)). Нинішня наша пісня (Стихъ голошений при отвореню «Руської Бесіди» въ «Народнімъ Домі» ві Львові, дня 9/21 января 1862 г.). *Основа*, 69–72.

Я. Г. (1886, 17 (29) апрѣля – 19 апрѣля (1 мая)). *Lucida intervalla одного рьяного украиномана. Приложение къ 41 и 42 н-рамъ «Слова»*, 1.

REFERENCES

Barvinskyi, O. (2009). *Spomyny z moho zhyttia*, 2/3, 4. Niu-Iork; Kyiv (in Ukrainian).

Pilhuk, I. I., & Chornopyskyi, M. H. (Comps.). (1965). *Pysmennyky Zakhidnoi Ukrainy 30–50-kh rokiv XIX st.* Kyiv (in Ukrainian).

Hordynskyi, Ya. (1917). Do istorii kulturnoho y politychnoho zhyttia v Halychyni u 60-tykh rr. XIX v. *Zbirnyk filolohichnoi seksii Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*, 16. Lviv (in Ukrainian).

Gosudarstvennii arkhiv Rossiiskoi Federatsii, g. Moskva, f. 109 (Trete otделение sobstvennoi yego imperatorskogo velichestva kantselyarii. 1826–1880 gg.), op. 3 a, d. 430 (Pismo predsedatelya Vilenskoï arkheologicheskoi komissii Golovatskogo Ya. Vilenskomu general-gubernatoru. 1870), 5 l. (in Russian).

Hromadskyi sudъ nadъ «Strakhopudomъ». (1867, Veresen 21). *Pravda*, 18, 143 (in Ukrainian).

Dva slova Strakhopuda kъ h. Kulyshu. (1867, Yul 1 (13)). *Strakhopudъ*, 9–10, 53 (in Ukrainian).

[Dedytskyi, B. A.]. (1906). *Svoezhytevyi zapysky Bohdana A. Drъdytskoho* (Ch. 1: Hde-shcho do ystoriy samorozvytiia yazyka y azbuky Halytskoï Rusy). Lvovъ: Pechatnia Stavropyhyiskoho ynstytuta (in Ukrainian).

Doroshenko, D. [n. d.]. *Panteleimon Kulish*. Kyiv; Liaiptsih (in Ukrainian).

Zapros g. Kulishu. (1867, Iyul 18). *Moskva. Gazeta politicheskaya, ekonomicheskaya i literaturnaya*, 86, 4 (in Russian).

Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy. Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii, m. Kyiv, f. 104 (Holovatskyi Ya.), od. zb. 242 (Chornovy lyst Ya. Holovatskoho do P. Kulisha. 1860. Avtohrاف), 2 ark. (in Ukrainian).

Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy. Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii, m. Kyiv, f. 104, od. zb. 243 (Holovatskyi Ya. Chernovoe pysmo k P. Kulyshu. B. d. Avtohrاف), 1 ark. (in Ukrainian).

Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy. Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii, m. Kyiv, f. 104 (Holovatskyi Ya.), od. zb. 689 (Kulish P. Lyst do Ya. Holovatskoho. Moskva, 1859. Avtohrاف), 2 ark. (in Ukrainian).

Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy. Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii, m. Kyiv, f. 104 (Holovatskyi Ya.), od. zb. 690 (Kulish P. Lyst do Ya. Holovatskoho. SPb., 1860. Avtohrاف), 2 ark. (in Ukrainian).

Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy. Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii, m. Kyiv, f. 104 (Holovatskyi Ya.), od. zb. 692 (Kulish P. Lyst do Ya. Holovatskoho. Varshava, 1866), 2 ark. (in Ukrainian).

Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy. Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii, m. Kyiv, f. 104 (Holovatskyi Ya.), od. zb. 693 (Kulish P. Lyst do Ya. Holovatskoho. Varshava, 1866. Avtohrاف), 2 ark. (in Ukrainian).

Korespondentsiya Yakova Holovatskoho v litakh 1850–62. (1905). *Zbirnyk filolohichnoi sektsiyi Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka*, 8. Lviv (in Ukrainian).

Kulishъ, P. Pysmo do redaktora «S.-Peterburhskykhъ vъdomosti» o pp. Katkovi y Aksakovi. (1867). *Pravda*, 21, 167–168; 22, 175–176; 23, 183–184 (in Ukrainian).

Levytskii, I. Yakovъ Holovatskii y Pantal. Kulъshъ. (1886). *Drъlo*, 48, 1–2; 49, 1–3; 51, 1–2 (in Ukrainian).

Lysty P. Kulisha do Om. Partytskoho z lit 1866–8. (1908). *Ruslan*, 1, 3–4; 2, 2–3; 3, 2–3; 4, 3 (in Ukrainian).

Lyteraturni y byblyohrafychni visti y zamitky. (1867, Tsviten 21). *Pravda*, 3, 24 (in Ukrainian).

Lyteraturnyy yzvъstiia. (1867, Tsvъten 8). *Halychanynъ. Naukovo-beletrystychnaia pryloha do «Slova»*, 11, 176 (in Ukrainian).

Moskva, 26-ho avhusta. (1867, Avhust 26). *Moskva. Hazeta polytycheskaia, ekonomycheskaia y lyteraturnaia*, 117, 2 (in Ukrainian).

Mudryi, M. (1996). Halytski narodovtsi v 60-kh rr. XIX stolittia: sprobа modernizatsii ukrainskoi natsionalnoi idei. *Moloda natsiia. Almanakh*, 3, 213–219 (in Ukrainian).

Nakhlik, Ye. (1994). *Panteleimon Kulish i «Ruska triitsia». Do problemy ideolohichnykh shukan sered ukrainskoi intelihtentsii XIX stolittia*. Lviv (in Ukrainian).

Nakhlik, Ye. (2007). *Panteleimon Kulish: osobystist, pysmennyyk, myslytel: u 2 t.* (T. 1: Zhyttia Panteleimona Kulisha: naukova biohrafia). Kyiv (in Ukrainian).

Novynky. (1867a, Cherven 2). *Rus*, 19, 4 (in Ukrainian).

Novynky. (1867b, Yun 7 (19)). *Slovo*, 44, 4 (in Ukrainian).

Однѣмъ уменьемъ многыхъ. (1866, Lypen 27 (Avhust 8)). *Dopysy. Otъ Lvova (Pohliadъ vъ buduchnost)*. *Slovo*, 59, 1–2 (in Ukrainian).

Olesnytskyi, Ye. (2011). *Storinky z moho zhyttia*. Lviv (in Ukrainian).

Otvertyi lystъ Pantaleimona Kulisha. (1867a, Chervets 21). *Pravda*, 9, 72 (in Ukrainian).

Otvertyi lystъ Pantaleimona Kulisha. (1867b, Cherven 24). *Rus*, 25, 1 (in Ukrainian).

Petrash, O. (1986). *«Ruska triitsia»*. Kyiv (in Ukrainian).

Pysma P. Kulysha, zaiavliaiushchiy eho otrecheniesia otъ Kulyshyvky (1867, Cherven 8). *Boianъ. Pysmo dlia beletrystyky y nauky*, 10, 73–75 (in Ukrainian).

Raikovskiy, I. (2015a). Vzaiemyny P. Kulisha z halychanamy v 1870-kh rr. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: istoriia*, 1/1, 44–50 (in Ukrainian).

Raikovskiy, I. (2015b). Vnesok Panteleimona Kulisha u vydannia lvivskoho zhurnalu «Pravda» (1867 – pochatok 1870-kh rokiv). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* (Vyp. 27: Yuvileinyi zbirnyk na poshanu Yuriiа Slyvky), 69–82 (in Ukrainian).

Raikovskiy, I. (2020). Pershi kontakty Panteleimona Kulisha z Halychynoiu (1858–1865 rr.). *Halychyna. Naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznachnyi chasopys*, 33, 72–92 (in Ukrainian).

Русынь. (1867). *Otvrѣтъ «Boianu» – Stebelskomu na «Pysmo do Kulysha» (Pysmo къ redaktoru «Pravdy»)*. *Dodatokъ do Ch. 14 «Pravdy»*. Lvovъ (in Ukrainian).

Slavianskaia byblyohrafiia. (1862). *Halychanynъ. Lyteraturnyy sbornykъ, yzdavaemyi Ya. Ō. Holovatskymъ y B. A. Drъdytskymъ, 1/1*. Lvovъ, 187–188 (in Ukrainian).

Stebelskii, V. (1867, Iiul 1). *Pysmo do Kulysha. Boianъ*, 13, 102–104 (in Ukrainian).

Strakhopudъ y h. Kulyshъ predъ sudomъ lohyky. (1867, Avhust 15 (27)). *Strakhopudъ*, 13, 65–68 (in Ukrainian).

Studynskiy, K. (1906). *Do istoriyi vzaiemyn Halychyny z Ukrainoiu*. Lviv (in Ukrainian).

Studynskiy, K. (1928a). *Do istorii vzaiemyn Halychyny z Ukrainoiu v rr. 1860–1873. Ukraina. Naukovyi dvokhmisiachnyk ukraïnoznnavstva*, 2. Kyiv, 6–40 (in Ukrainian).

Studynskiy, K. (1928b). *Slidamy Kulisha. Zapysky Naukovoho tovarystva Shevchenka*, 148. Lviv, 241–306 (in Ukrainian).

Studynskiy, K. (1929). *Do istorii zviazkiv P. Kulisha z Osypom Lyvchakom. Zbirnyk filolohichnoi sektiі NTSh*, 22/1. Lviv, 27–42 (in Ukrainian).

Sukhyi, O. (2003). *Vid rusofilstva do moskvofilstva (rosiiskyi chynnyk u hromadskii dumtsi ta suspilno-politychnomu zhytti halytskykh ukraintsiiv u XIX stolitti)*. Lviv (in Ukrainian).

Ukraynska slovesnost. (1862). *Halychanynъ. Lyteraturnyy sbornykъ, yzdavaemyi Ya. Ō. Holovatskymъ y B. A. Drъdytskymъ, 1/1*. Lvovъ, 190–193 (in Ukrainian).

Fedoruk, O. (2003). Ukrainsko-polski vidnosyny u pertseptsii Panteleimona Kulisha (Kontekst halytskoho suspilno-literaturnoho protsesu 60-kh rokiv XIX st.). *Ukraina moderna*, 8, 73–106 (in Ukrainian).

Franko, I. (1981). Pysannia I. P. Kotliarevskoho v Halychyni. In *I. Franko, Zibrannia tvoriv: u 50 t.* (T. 31: Literaturno-krytychni pratsi (1897–1899)). Kyiv, 321–334 (in Ukrainian).

Franko, I. (1984). Ukraintsi. In *I. Franko, Zibrannia tvoriv: u 50 t.* (T. 41: Literaturno-krytychni pratsi (1890–1910)). Kyiv, 162–193 (in Ukrainian).

Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (TsDIAL Ukrainy), f. 309 (Naukove tovarystvo im. Shevchenka, m. Lviv), op. 1, spr. 2296 (Lysty Kulisha P. do Holovatskoho Ya. 1861–1866 rr.), 7 ark. (in Ukrainian).

TsDIAL Ukrainy, f. 362 (Studynskyi K. – akademik), op. 1, spr. 97 (Pratsia «Zviazky Ukrainy z Halychynoiu». T. III i ostannii), 85 ark. (in Ukrainian).

TsDIAL Ukrainy, f. 362, op. 1, spr. 124 (Ohliad chasopysu «Pravda» vid 1867 r. do 1871 r. Chastyna druha), 140 ark. (in Ukrainian).

Chastyna lystu vysokopovazhnoho professora vi Lvovskimъ universyteti Yakova Ōedorovycha Holovatskoho do redaktora (30-ho sichnia 1862 r.). (1862, Lypets (Iiul)). *Osnova*, 68–72 (in Ukrainian).

Shaskevychъ, V. (1862, Lypets (Iiul)). Nynishnia nasha pisnia (Stykъ holoshenyi pry otvorenii «Ruskoï Besidy» vъ «Narodnimъ Domi» vi Lvovi, dnia 9/21 yanvaria 1862 h.). *Osnova*, 69–72 (in Ukrainian).

Ya. H. (1886, Aprѣl 17 (29) – Aprѣl 19 (Mai 1)). Lucida intervalla odnogo rianaho ukraynomana. *Prylozhenie kъ 41 y 42 n-ramъ «Slova»*, 1 (in Ukrainian).

Ihor RAIKIVSKYI

Doctor of Historical Sciences, Professor

Head of the Department of History of Ukraine and Methods of Teaching History

V. Stefanyk Carpathian National University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2218-9556>

e-mail: igor.raikivskyi@pnu.edu.ua

CORRESPONDENCE BETWEEN PANTELEIMON KULISH AND YAKOV HOLOVACKI (LATE 1850^s – 1867)

The correspondence of two prominent figures of the Ukrainian national revival, Panteleimon Kulish and Yakov Holovatsky, in the late 1850^s – 1867, is analyzed. They met in person in June 1858 during Kulish's short-term visit to Lviv. After a short break, correspondence began between them: the exchange of scientific and artistic literature, information about the state and prospects for the development of the Ukrainian national movement. P. Kulish supported the activities of Y. Holovatsky, aimed at the development of a living folk language and its introduction into literature, the preservation of Cyrillic spelling in the conditions of

the «alphabet war» of 1859. Y. Holovatsky, addressing the Dnieper activist as his «brother» in his first letters, with a call to support the national movement of Galician Ruthenians in its confrontation with the Poles, increased Kulish's interest as a public figure in Austrian Galicia.

It has been found that in the early 1860s, P. Kulish, having entered into closer relations with the «early» Narodovites in Galicia, gradually lost interest in Y. Holovatsky, with his increasingly pronounced evolution to openly Russophile, pro-Moscow positions. The Dnieper activist corresponded with the leaders of the Narodovites, and his works were published not only by Narodovite, but also by Russophile publications of the time. It is emphasized that while in the Russian civil service in Warsaw from the end of 1864, P. Kulish resumed correspondence with Y. Holovatsky. These contacts were interrupted by the publication in Muscovite publications of two of Kulish's private letters to him in September – October 1866, which, with corresponding comments, had a loud resonance and testified to a sharp distinction in the national movement of Galicia between the Galician Narodovites and Russophiles.

Key words: Panteleimon Kulish, Yakiv Holovatsky, Ukrainian national movement, Galicia, sub-Russian Ukraine, Dnieper Hromadavitsi, letter, Narodovites, Russophiles (Muscovophiles).

*Стаття: надійшла до редакції 29.08.2025
прийнята до друку 3.10.2025*